

УДК 94:353.8(47+57)«1944/1945»

Зубченко С. П.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри
етнології та краєзнавства, Інститут історичної освіти,
Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ),
fotiniya2004@ukr.net

ЗАХОДИ БОРОТЬБИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ З ОПОЗИЦІЙНИМИ НАЦІОНАЛЬНИМИ РУХАМИ НА ЗВІЛЬНЕНИХ ВІД ОКУПАЦІЇ ТЕРИТОРІЯХ (1944–1945 РР.)

Розглядається посилення кримінально-адміністративної, військової та політичної боротьби радянської влади з антирадянськими повстанськими національно-визвольними рухами на завершальному етапі Другої світової війни. Аналізується процес розгортання владою масових репресій і депортацій учасників повстанських формувань їх родин та мирних громадян на звільнених від окупації територіях України, Білорусії й країнах Прибалтики. Здійснено аналітично-критичний аналіз ставлення центрального партійного і радянського керівництва до народів союзних республік і національних меншин, з'ясовано роль політичних, соціальних, етнічних факторів у масштабах і характері їх депортацій. Доведено, що репресії і примусове виселення людей із західних республік СРСР за політичною і соціальною ознакою в означений період слід вважати складовою національної політики – національного терору радянської влади.

Ключові слова: Друга світова війна, радянська влада, національно-визвольний рух, етнічні спільноти, репресії, депортації.

Колишня закритість окремих тем з історії Другої світової війни, жорстко заданий алгоритм їх подачі сприяв не лише ізоляції від світової думки, але й нагромадженню інтелектуального потенціалу, який дістав можливість реалізації лише у пострадянській період. У нашому випадку мова піде перш за все про тематику пов'язану з антирадянськими національно-визвольними рухами на завершальному етапі Другої світової війни на звільнених від окупації територіях України, Білорусії й країнах Прибалтики. Питання розгортання владою масових репресій і депортацій учасників повстанських формувань їх родин та мирних громадян в окреслений період привертають до себе увагу як вітчизняних так і зарубіжних вчених та дослідників. Вагомий внесок у вивчення форм, характеру і змісту боротьби влади з антирадянським опором і національними повстанськими рухами, ідеологію і практику визвольної боротьби зробили І. Білас [4], О. Баган [3], В. Верига [6], В. Нікольський [23], Є. Зубкова [15], Г. Костюк [20], Ю. Киричук [17], П. Мірчук [22], І. Патриляк [26], В. Сергійчук [32], Д. Веденєєв і О. Лисенко [7], вивченню проблем депортацій населення національних республік СРСР, необхідно назвати праці М. Бугая [5], В. Земскова [14], В. Парсadanової [24] та ін.

Цікавий аналітично-критичний матеріал, оригінальні й здебільшого об'єктивні висновки щодо ідейних джерел, причин і форм протистояння сталінського режиму антикомуністичних сил у національних республіках, особливо в Україні містять праці зарубіжних вчених А. Авторханова [1], Р. Арона [2], Д. Армстронга [34], Н. Дейвіса [12], М. Джіласа [13], Е. Каннетті [16], Р. Конквеста [19], Ю. Лайонса [35], Р. Місюнаса і Р. Таагепери [36], М. Лаара, Л. Валка, Л. Вахтре [21].

Джерельну базу дослідження складають документи і матеріали фондів Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ) та фондів Російського Державного архіву соціально-політичної історії (РДАСПІ), що сприяли висвітленню діяльності центральних державних органів в боротьбі з національними рухами на приєднаних територіях, та масових репресій й депортацій народів

з республік СРСР. Виявлені нові свідчення спротиву представників етнічних спільнот сталінському курсу і масштаби протиборства.

Загалом, проблема антирадянських національно-визвольних рухів на завершальному етапі Другої світової війни вивчена недостатньо. Цілісної картини означеної проблеми в історіографії не створено, що й визначає актуальність дослідження з даної теми.

Метою цього дослідження є вивчення воєнних злочинів сталінського режиму у боротьбі з національно-визвольними рухами на територіях України, Білорусії й країн Прибалтики та визначення ролі політичних, соціальних та етнічних факторів у масштабах і характері депортацій населення республік звільнених від окупантів.

Найбільш значущим проявом націоналізму в СРСР у заключний період війни став сплеск національно-визвольного руху, на території Західної України, Західної Білорусії і в прибалтійських республіках. Постійне твердження радянської пропаганди, про те, що «український народ залишився вірним союзу з великим братнім єдинокровним російським народом та іншими народами нашої радянської батьківщини», явно не стосувалося переважної частини населення Західної України. Член військової місії національно-визвольної армії Югославії генерал М. Джілас, який відвідав Західну Україну відразу після її звільнення, згадував, що «приховати пасивне ставлення українців до радянських перемог було неможливо» [13].

У довідці ГПУ від 15 вересня 1944 р. зазначалося вороже ставлення населення Західної України до радянської влади і Червоної армії, [27, спр. 235, арк. 96–97] яке виявлялося в масовому ухилянні від участі у заходах радянської влади, мітингах і демонстраціях з нагоди радянських свят [9, спр. 1791, арк. 119]. В окремих випадках відмови виконувати розпорядження радянського командування «переростали в збройні виступи», коли «населення брало вила, лопати, кілки, а жінки лягали на дорогу, щоб перекрити шлях автомашинам». У Львівській і Дрогобицькій областях УРСР більшість чоловічого населення перед приходом Червоної армії «знаходилося в лісах і горах», тому що, стверджувала комуністична пропаганда, «німці й бандерівці залякали населення жахами про заслання в Сибір та іншими репресіями з боку радянської влади» [27, спр. 235, арк. 96–98].

Українська повстанська армія, яка діяла на території України при наближенні Червоної армії в лютому 1944 р. пішла в підпілля [9, спр. 1791, арк. 71–73]. План УПА полягав у тому, щоб уникнути великих боїв з Червоною Армією, «пропустивши» її на Захід, опинившись у тилу, почати активні дії [10, спр. 63, арк. 77]. УПА керувалася програмними засадами ОУН про боротьбу з сталінським режимом і німецькою окупаційною владою за вільну Україну, [9, спр. 1791, арк. 18] які базувалися на такій ідеї: «Хоча Росія виграє війну і розіб'є німців, але ми боротьби своєї не припинимо ... поки не створимо великої соборної державної України» [9, спр. 1791, арк. 71–73].

Серед цивільного населення ОУН-УПА вели агітацію за непокору органам радянської влади і Червоної армії [9, спр. 1791, арк. 18]. Вони мали розгалужену підпільну мережу своїх організацій в усій Україні. Чекістська операція «Берлога», проведена у 1946 р., виявила тільки на території СРСР 14 окружних, 37 надрайонних і 120 районних відділень (проводів) ОУН [18]. Після

відступу гітлерівців з території України, ОУН–УПА сконцентрували свої сили на боротьбу з радянською владою [34, р. 134].

Діяльність повстанців на території УРСР була поширена у всіх районах Західної України та Буковини – Львівській, Дрогобицькій, Тернопільській, Волинській, Рівненській, Станіславській, Чернівецькій областях, а також на територіях прилеглих до Західної України – Кам'янець–Подільську та Вінницькій областях [9, спр. 1791, арк. 6–7, 11, 18, 23, 62, 74–75, 91, 110–111, 118–12]. Дані про національно–визвольну боротьбу свідчать про тенденцію наростання її у першій половині 1945 р. – чим ближче до західного кордону СРСР, тим сильніший був опір повстанців в Україні. У Східній Україні, місцеве населення за участі провідників ОУН–УПА, також створило підпільні структури, хоч і нечисленні: у 1943 р. органами НКВС і держбезпеки там було виявлено 26 груп ОУН чисельністю 226 осіб [10, спр. 63, арк. 72–73]. УПА проводила власну кампанію по мобілізації місцевого населення. Зокрема, 12 жовтня 1944 р. вона оголосила в Рівненській області мобілізацію призовників 1927–1928 років народження. Були розіслані повістки про необхідність з'явитися допризовників на збірний пункт, де з ними було проведено бесіду. Там же протягом жовтня–листопада 1944 р. повстанці систематично «забирали призовників з навчальних пунктів радянських військоматів» у свої загони [9, спр. 1791, арк. 103, 108]. ОУН–УПА всляко чинила опір мобілізації населення в Червону армію. У травні 1944 р. в Тернопільській області «цілі села ухилялися від появи на призовні пункти» [9, спр. 1791, арк. 16–17]. У серпні у Львівській і Дрогобицькій областях УРСР місцеве населення чинило «значний опір» мобілізації, відсоток відвідування людей призовних пунктів був низьким, а в багатьох районах вона повністю зірвана. По Львівському військовому округу на 27 серпня на призовні пункти не з'явилися 28,3% призовників (58330 осіб), які пішли в УПА [27, спр. 235, арк. 97–98]. Загалом в УРСР в 1944 р. ухилилося від призову в армію 87052 осіб [10, спр. 274, арк. 5].

За радянськими даними, у 1944 р. та першій половині 1945 р. спостерігалася, значне зростання кількості проявів боротьби повстанських груп і учасників в них. У першій половині 1945 р. на території Західної України було виявлено 117268 учасників повстанських груп, у 1944 р. в загонах УПА воювали щонайменше 150–200 тис бійців. Сучасний дослідник І. Білас стверджує, що протягом 1942–1956 рр. у лавах Української повстанської армії перебувало від 280 до 400 тис людей, представників 13–ти націй, що входили до складу СРСР [4, с. 245].

На території Білоруської РСР і Віленського краю – східна частина Литовської РСР, [11, спр. 68, арк. 59] де поляки становили значну частину населення, [33, с. 186] свою діяльність розгорнула підпільна військова організація польського уряду у вигнанні – Армія Крайова. Данні Прокуратури БРСР свідчать, вона ставила своїм завданням боротьбу з радянською владою і Польським Національним Комітетом Визволення за створення Польської держави у межах 1939 р. Діяльність АК зводилася до нападів на тили Червоної армії, до боротьби проти ОУН–УПА за контроль на територіях західних областей України, які вона прагнула повернути в межі відродженої Польщі, вбивства радянських працівників, зриву мобілізації польського населення до лав діючої

армії, руйнування залізничних шляхів, дезорганізації діяльності радянських установ [9, спр. 1884, арк. 39–41]. Діяльність польського підпілля розгорнулося в Західній Україні, особливо на Волині, проте там йому на перешкоді стояла УПА. Армія Крайова вела значну агітаційно–пропагандистську роботу серед населення. Зокрема, у ніч з 21 на 22 листопада 1944 р. у Львові на стінах будинків і державних установ були розклені гасла польською мовою – «Польське місто Львів був і буде польським», а на будівлі львівської міськради був вивішений польський прапор. Акція співпала зі святкуванням дня св. Михайла – християнського свята українського населення [9, спр. 1791, арк. 125].

Військами НКВС і НКДБ до початку серпня 1944 р. було роззброєно 7934 бійців АК [11, спр. 66, арк. 124]. Діяльність АК і польського підпілля остаточно було припинено в Україні акцією по «обміну населенням», який був проведений урядами СРСР і Польщі у 1945–1946 рр. Ця політика зустріла опір серед тієї частини польського населення, яка вірила, що СРСР під тиском західних союзників буде змушений визнати кордони Польщі станом на 1 вересня 1939 р. [11, спр. 66, арк. 395–397]. До травня 1946 р. з УРСР, БРСР і Литовської РСР в Польщу виїхало 1016 тис. осіб і було заявлено про переселення ще 713 тис. З Польщі насильно переселили 379 тис. українців і 33 тис. білорусів, також було внесено у список переселенців ще 30 тис. осіб [11, спр. 136, арк. 210–211]. Проти депортаційної політики радянської і польської влади у Західній Білорусії боролися біля 5,3 тис. повстанців. Вони зривали мобілізацію до лав Червоної армії. У 1944 р. в БРСР ухилилися від призову до діючої армії 34756 осіб [10, спр. 274, арк. 5].

На території Литовської РСР діяли націоналістичні групи «Литовський національний фронт», «Незалежна Литва», «Залізний вовк», «Гедімінас» і «Литовська визвольна армія», остання була найчисленнішою і мала у своєму складі збройні загони «Ванагай» [10, спр. 445, арк. 164–165]. Литовські загони самооборони проявили себе вже при вступі до країни Червоної армії, вчинивши їй жорстокий опір [11, спр. 66, арк. 126]. Надалі, діяльність повстанських груп активізувалася до вересня 1944 р. [9, спр. 1791, арк. 69–70].

У зимовий період 1944–1945 рр. діяльність литовських національно–визвольних сил дещо спала і поновилася лише з настанням весни. Радянська влада кинула проти них значні військові сили, розпочала масові репресії проти населення. На 1 квітня 1945 р. у в'язницях Литовської РСР знаходилося 9 тис. осіб, переважно учасників національних визвольних формувань [9, спр. 2351, арк. 12–13].

У квітні–травні 1945 р., за повідомленнями Прокуратури Литовської РСР повстанські прояви мали місце у більшості повітів республіки. Проти радянської влади боролися 142 бойові групи, які налічували 6246 литовських патріотів, серед яких було 11 груп (1198 осіб) польських повстанців. Крім збройних виступів, націоналістичні групи займалися розповсюдженням антирадянських листівок, організацією акцій саботажу, особливо «при проведенні владою 4–ї Военної позики і у період весняної сівби» [9, спр. 2351, арк. 50–5; 8, спр. 96, арк. 306].

Окрім боротьби за свободу – головної причини повстанського руху в Литві, народ повстав проти масових

грабежів та іншого безчинства військовослужбовців Червоної армії [8, спр. 66, арк. 129]. Перший секретар ЦК КП(б) Литви А. Снечкус звертав увагу командування Червоної армії, що військовослужбовці ставилися до Литви «як до фашистської Німеччини», а також стверджував, що «якщо грабежі і безчинства будуть продовжуватися, то у нас і останні симпатії до Червоної армії пропадуть» [11, спр. 66, арк. 26].

Національна політика сталінського режиму в Латвійській РСР у період звільнення і відновлення радянської влади «проходила порівняно спокійно, а випадки відкритого нападу на радянсько-партійний актив були поодинокі», доповідали в Москву органи держбезпеки [9, спр. 2350, арк. 15]. До грудня 1944 р. повстанська мережа в республіці була сформована в єдину організацію. У середині січня 1945 р. підпільний центр скликав нараду керівників повстанських груп, де були вирішені кадрові питання і визначено конкретні завдання боротьби з сталінським режимом [9, спр. 2350, арк. 10–12]. До лютого повстанські групи поширили свою діяльність на території 6 повітів Латвії [9, спр. 2350, арк. 2]. Особливо відзначалися у боротьбі за волю повстанські групи підпільних антирадянських організацій «Латвіяс Сарга», «Вартові-Латвії» і «Травневий прапор» чисельністю до 500 осіб. До кінця війни силові органи заарештували 6700 учасників національно-визвольного руху республіки [9, спр. 2350, арк. 15–23].

У другій половині 1945 р. повстанський рух в Латвії охоплював уже 9 повітів. НКДБ СРСР відмічав політичний аспект боротьби: «якщо раніше вбивство радянсько-партійного активу супроводжувалося пограбуванням, то зараз спостерігаються факти вбивства без розорення господарства, а тільки зі спеціальною метою вчинення терористичних актів» [9, спр. 2350, арк. 25]. Активізацію діяльності повстанців радянські органи пояснювали не прагненням народу до свободи, а літнім періодом, а також і тим, що після капітуляції німецьких військ у Курляндії в лісах сховалася «частина солдатів і майже весь командний склад Латвійського легіону і підрозділів власовської армії». Влада плекала надію на швидку легалізацію частини повстанців, які опинилися в таких групах «випадково», тим більше, що до цього були певні підстави – за першу половину 1945 р. з лісів добровільно вийшли 1500 осіб [9, спр. 2350, арк. 56–57]. Натомість, боротьба проти радянської влади в республіці тривала і після війни.

У звільнених районах Естонської РСР станом на вересень 1944 р. побутували очікування безболісного післявоєнного відновлення її незалежності від СРСР. Радянські органи відзначали, що повстанських проявів не було, «населення дуже задоволене» наявністю в Червоній армії національних естонських частин, що багато людей висловлюють «надію, що корпус з естонців за національністю, стане ядром майбутньої естонської армії» у незалежній державі [27, спр. 235, арк. 143зв]. У лісах переховувалися тільки «окремі групи» членів «Омакайтсе», а також солдати створених гітлерівцями естонських частин [27, спр. 235, арк. 144зв]. Таким чином, в Естонії до весни 1945 рр. в антирадянських повстанських групах переважала вітчизняна «оборонна» тактика [30, арк. 2–3].

Наприкінці війни в їх діяльності настав новий етап, який був обумовлений тим, що їх надії на визнання незалежності Естонії, як і на війну «західних демократій»

з СРСР, не справдилися [21, с. 182]. До початку травня 1945 р., за даними прокуратури ЕРСР, на території республіки націоналістична діяльність «помітно активізувалась». Спостерігалися напади на працівників радянського партійного активу, а також масове розповсюдження листівок з вимогами до населення «не користуватися землею та інвентарем, відібраним у куркулів, і не приймали участі в сільському радянському активі» [9, спр. 2355, арк. 5]. Органи НКДБ ЕРСР завели кримінальні справи «за контрреволюційні злочини» на 3896 осіб [9, спр. 2355, арк. 17].

Значну допомогу повстанцям – «лісовим братам» в ЕРСР надавали підпільні групи, що діяли у містах і великих селищах – «міські брати», які постачали «лісовикам» документи, медикаменти і повідомляли їм про можливі облоги і арешти. До боротьби з радянською владою долучилися організації шкільної молоді та інші громадські об'єднання [21, с. 183]. Повстанці використовували різні форми боротьби: відкриті бойові дії з частинами Червоної армії і НКВС; напади на військові транспорти, радянські партизанські загони у початковий період звільнення від гітлерівців; напади на органи влади у селах, райцентрах; протидіяли мобілізації естонців у Червону армію; здійснювали індивідуальний терор проти партійного, комсомольського і радянського активу, працівників силових структур [9, спр. 1791, арк. 5, 14–17, 75, 78, 84, 88, 97, 103–108, 120–121].

Підсумовуючи національно-визвольну боротьбу у західних республіках Радянського Союзу, окрім України слід зазначити, що у бойових загонах повстанців наприкінці війни в Білорусії перебувало – 5297 бійців, Литви – 17128, Латвії – 1598, Естонії – 1216. За даними прибалтійських і зарубіжних дослідників у повстанському русі до весни 1945 р. брали участь понад 30 тис. литовців, 10–15 тис. латишів, до 10 тис. естонців [36].

Вагомим засобом боротьби радянської влади проти національно-визвольних рухів у союзних республіках і автономних областях була масова мобілізація корінного населення до лав Червоної армії, з метою позбавлення соціальної бази людських ресурсів і матеріальної підтримки населення у боротьбі за свободу.

Національно-патріотичні формування і їх збройні підрозділи всіляко намагалися перешкодити владі у проведенні мобілізаційних заходів. Особливий опір чинили цим заходам у республіках Прибалтики. У Латвії в 1944 р. ухилилося від призову 1962 осіб, в Литві – 20. Кількість осіб, які відмовились від призову в УРСР, БРСР і республіках Прибалтики, становила 49,1% від загальної чисельності тих хто не бажав йти в Червону армію [10, спр. 274, арк. 5]. Ті що відмовились від мобілізації і служіння в радянській армії складали основний ресурс для поповнення антирадянських повстанських формувань.

Комуністичний режим використовував у боротьбі з національно-визвольними силами повстанців усі силові структури і радянських партизан. Сталін наказав їм всіма силами, методами і засобами винищувати, особливо «українських буржуазних націоналістів», як носіїв національної незалежницької ідеї [9, спр. 1791, арк. 78]. У 1945 р. військові частини, підрозділи НКВС та НКДБ у боротьбі з повстанцями зазнали значних втрат особливо на територіях УРСР і Литовської РСР та інших прибалтійських республік [10, спр. 274, арк. 9; спр. 352, арк. 71; спр. 445, арк. 212].

Радянська влада застосовувала різноманітні заходи соціальної мобілізації на боротьбу з повстанським рухом, зокрема ініціювала проведення нарад секретарів райкомів, голів райвиконкомів, керівників РВ НКВС і НКДБ, командирів військових частин, працівників споживкооперації і пайовиків, комсомольського активу, інтелігенції, зборів селян [27, спр. 335, арк. 2–3; 30, арк. 5, 7]. Для координації зусиль у боротьбі з повстанцями влада проводила мобілізацію і відправку в райони та села представників партійного, радянського і комсомольського активу, місцевого активу з робітників і службовців та інтелігенції, безпартійних; організовувала мобілізацію місцевого населення: створювала групи самозахисту, в тому числі збройні, і постійно діючі комісії при сільрадах [27, спр. 335, арк. 3–4].

До сімей учасників національно-визвольних рухів застосовували жорстокі покарання: арешти, ув'язнення, катування, показові процеси, розстріли, відправлення до таборів і масові депортації у східні регіони СРСР [9, спр. 2350, арк. 10–12]. Лише у першому півріччі 1945 р. репресивні органи влади арештували у Західній Україні 5717 осіб [10, спр. 352, арк. 71], Литві – 1241 [10, спр. 445, арк. 211], Естонії – 103 особи [10, спр. 450, арк. 6–7].

Яскравим прикладом жорстокості були показові процеси і публічні страти, зокрема в Латвійській РСР. Прокуратура республіки повідомляла 27 березня 1945 р. про «проведення ряду показових процесів у найбільш неблагонадійних повітах над учасниками націоналістичних груп», при цьому вироки передбачалося «привести у виконання на місці публічно» [9, спр. 2350, арк. 10–12].

Військові підрозділи НКВС і НКДБ влаштовували облави, блокади сіл, навіть їх спалення, масові обшуки населення, особливо у місцях розквартирування постійних гарнізонів НКВС. У цій роботі їм допомагала мережа агентури і інформаторів. У боротьбі з національно-визвольним повстанським рухом силові органи допускалися масові вбивства мирних безневинних мешканців сіл і міст, знищували та грабували їхнє майно. За такими фактами 22 березня 1945 ЦК КП (б) У прийняв постанову «Про факти грубих порушень законності в західних областях УРСР», де вказав на необхідності забезпечення і дотримання законності у боротьбі з повстанським рухом [9, спр. 2354, арк. 6–7, 21–23]. У дію постанова так і не ввійшла і наслідків не мала. У боротьбі з антирадянським елементом репресивні органи не цуралися жорстокості і насильства не лише проти ворогів соціалістичного ладу, а й мирного населення.

Жорстоку боротьбу вів сталінський режим з національним повстанським рухом у Прибалтійських республіках, де «повернення Рад ... було кошмаром для балтійського населення» [36, р. 70]. Надії антирадянських сил і більшості мирного населення, на допомогу «західних демократій» не здійснилися [30, арк. 6]. Прямую військову допомогу від них вони не отримували. США і Великобританія не могли примусити радянське керівництво визнати незалежність цих республік на підставі Атлантичної хартії [29, арк. 34]. При цьому Держдепартамент США продовжував офіційно визнавати дипкорпус Литви, Латвії та Естонії, а уряд Великобританії займав невизначену позицію [31, арк. 44–45]. Не отримавши очікуваної допомоги з боку західних демократій у травні–червні 1945 р., в Західній Україні і в Литві було відзначено наростання боротьби повстанських

проявів за незалежність «з під ярма комуністі і жидів» [10, спр. 445, арк. 210–211].

Проте, відсутність такої підтримки звело нанівець надії антирадянських повстанців у Прибалтиці на відновлення незалежності, сповільнило і ускладнило їх діяльність і сприяло втечі частини населення на Захід [21, с. 182].

За оцінками прибалтійських дослідників з літа 1944 р. до початку 1945 р. з республік Прибалтики втекли до Швеції, Фінляндії та інших країн щонайменше 250 тис. осіб [36, р. 122]. На 1 січня 1952 р. понад 451561 громадян СРСР, 50% з яких складали представники народів Прибалтики, 32% – Українці, 2,2% – білоруси, поляки були переселені до Польщі і країн західної Європи [14, с. 514–515, 524].

Таким чином, у 1944 – першій половині 1945 рр. на західних територіях СРСР відбувся підйом націоналістичного-визвольного руху. Рух був сильним дестабілізуючим чинником політичної системи Радянського Союзу і відволікав значні людські, матеріальні та військові ресурси країни. До березня 1944 р. тільки на боротьбу з УПА було кинуте 38 тис. військовослужбовців НКВС і 4 тис. військовослужбовців прикордонних військ по охороні тилу, проти національно-визвольних сил Білорусії було направлено 18 890, Литви – 6020 бійців Червоної армії і підрозділів НКВС та НКДБ [11, спр. 64, арк. 157; спр. 68, арк. 60].

Наслідки національно-визвольного антирадянського повстанського руху в західних республіках СРСР й досі справляють значний вплив на суспільно-політичну ситуацію, зовнішню і внутрішню політику урядів України, Естонії, Латвії та Литви.

Сталінський режим здійснював національну політику у другій половині 1944–1945 рр. за умов визволення території СРСР від ворога, відновлення радянської влади і жорстокої боротьби з національно-визвольним рухом етнічних спільнот. Боротьба народів за свободу засвідчила наявність у радянській державі потужного і непримиренного опору комуністичній ідеології і сталінському режиму.

Радянська влада задіяла у боротьбі з опозицією широкий комплекс військово-політичних, економічних, соціальних та ідеологічних заходів. Учасники визвольного руху та їх родини, люди, які їм співчували і мирні громадяни зазнали жорстких репресій, насильства, депортацій, розстрілів без слідства і суду.

Антирадянський націоналістичний повстанський рух в СРСР, за умов боротьби двох тоталітарних режимів і тогочасної міжнародної ситуації, не приніс волі народам. Натомість були закладені організаційні й ідейні підвалини, на яких зростало і міцніло прагнення їх визволитися з ярма радянської влади.

Депортації етнічних спільнот з України, Білорусії, країн Прибалтики у східні і північні регіони Росії й заселення їх територій російським населенням, як засоби боротьби національними рухами, мали за мету не лише позбутися «антирадянського елементу», «неполюбних до радянської влади народів», а й розчинення депортованих народів у російському етносі. Російська спільнота, яку переселяли на звільнені території отримувала особливий статус провідника сталінської політики: зайняла керівні посади у партійних, державних, господарських, громадських й особливо силових і правоохоронних структурах. Влада всіляко, переважно ідеологічно, обґрунтовувала особливу місію росіян в іноетнічному середовищі, у

створенні імперського міфу «братньої допомоги», в якому російському народові відводилась роль «старшого брата» з усіма соціальними наслідками і перевагами у національних республіках в роки Другої світової війни.

Список використаних джерел

1. Авторханов А. Империя Кремля / А. Г. Авторханов. – Минск–Москва: Полифакт – Дружба народов, 1991. – 115 с.
2. Арон Р. Мир і війна між націями: [Пер. с фр.] / Раймон Арон; [Під общ. рук. В. Шовкун, З. Борисюк, Г. Філіпчук]. – Київ: Юніверс, 2000. – 688 с.
3. Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух. Історія та ідеї / О. Баган. – Дрогобич: Відродження, 1994. – 192 с.
4. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953 [Текст]: У 2 кн. / Іван Григорович Білас. – К., 1994. – Кн. 1. – 432 с.
5. Бугай Н. Ф. 40–50-е годы: последствия депортации народов (Свидетельствуют архивы НКВД – МВД СССР) / Н. Ф. Бугай // История СССР. 1992. – №1. – С.122–143.
6. Верига В. Втрати ОУН у Другій світовій війні або «Здобудеш українську державу або загинеш у боротьбі за неї». – Вид. 2-ге, виправл. / В. Верига. – Торонто (Канада), 1991.
7. Веденєєв Д. В., Лисенко О. С. Військово-політична діяльність ОУН та УПА у світлі норм міжнародного гуманітарного права / Д. В. Веденєєв, О. С. Лисенко // Український історичний журнал. – 2007. – №3. – С.46–66.
8. ДАРФ. – Ф.8131. (Прокуратура СССР). – Оп.2. – Спр.66, 96.
9. Там само. – Оп.37. – Спр.1791, 1884, 2350, 2351, 2354, 2355.
10. Там само. – Ф.9478. (Главное управление по борьбе с бандитизмом Министерства внутренних дел СРСР 1938–1950. (ГУББ НКВД СССР)). – Оп.1. – Спр.63, 274, 352, 445, 450, 466, 468.
11. Там само. – Ф.Р-9401. (Министерство внутренних дел СССР (МВД СССР). 1934–1960). – Оп.2. – Спр.64, 66, 68, 136.
12. Дейвіс Н. Європа: Історія / [Пер. з англ.] П. Тарашук, О. Коваленко. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2006. – 1464 с.
13. Джилас М. Разговоры со Сталиным / Милован Джилас // Смена. – 1990. – №1. – С.133.
14. Земсков В. Н. Проблема советских перемещенных лиц / В. Н. Земсков // Россия в XX веке: Война 1941–1945 годов: Современ. подходы: [Сб. ст. / Рос. акад. наук. Ин-т рос. истории; Редкол.: А. Н. Сахаров (отв. ред.) и др.]. – М.: Наука, 2005. – 650 с.
15. Зубкова Е. Ю. Прибалтика и Кремль, 1940–1953 [Текст] / Е. Ю. Зубкова. – М.: РОССПЭН: Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. – 352 с.
16. Каннети Е. Маса і влада [Монографія] / Еліас Каннети. – К., 2001. – 416 с.
17. Киричук Ю. А. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ ст. / Ю. А. Киричук. – Львів: Видавництво ЛНУ імені Івана Франка, 2000. – 304 с.
18. Колпакиди А. И., Прохоров Д. П. КГБ: Спецоперации советской разведки / Александр Колпакиди, Дмитрий Прохоров. – М.: Олимп, 2000. – 624 с.
19. Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям [Текст] / Р. Конквест. – К.: Видавництво Соломії Павличко «ОСНОВИ», 2003. – 371 с.
20. Костюк Г. Сталінізм в Україні (Гене́за і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника: [Монографія] / Г. Костюк. – К.: Смолоскип, 1995. – 508 с.
21. Лаар М., Валк Х., Вахтре Л. Очерки истории эстонского народа [текст] / М. Лаар, Х. Валк. – Таллинн: Купар, 1992. – 211 с.
22. Мірчук М. Українська Повстанська Армія 1942–1952: док. і мат. [Текст] / М. Мірчук. – Л.: [б. в.], 1991. – 446 с.
23. Никольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження: [Монографія] / В. М. Никольський; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2003. – 623 с.
24. Парсаданова В. С. Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939–1941 гг. / В. С. Парсаданова // Новая и новейшая история. – 1989. – №2.
25. Пасат В. І. Важкі сторінки історії Молдови: 1940–1950: [Зб. арх. док. і мат.]. / В. Пасат. – М.: Изд. центр «Терра», 1994. – 223 с.
26. Патриляк І. К. Націоналістичний партизанський рух на території Західної України влітку 1941 р. / І. К. Патриляк // УІЖ. – 2000. – №4. – С.113–119.
27. РДАСПІ. – Ф.17. (Центральный Комитет КПСС (ЦК КПСС) (1898,1903–1991). – Оп.125. – Спр.235, 335.
28. Там само. – Оп.121. – Спр.307.
29. Там само. – Ф.82. (Личный фонд В. М. Молотова 1909–1957). – Оп.2. – Спр.155.
30. Там само. – Ф.598. (Бюро ЦК ВКП(б) по Эстонской ССР). – Оп.1. – Спр.2.
31. Там само. – Ф.600. (Бюро ЦК ВКП(б) по Латвийской ССР). – Оп.1. – Спр.3.
32. Сергійчук В. ОУН–УПА в роки війни. Нові док. і мат. / В. Сергійчук. – К.: Дніпро, 1996. – 496 с.
33. Сталинские депортации, 1928–1953 гг.: [сб. / Междунар. фонд «Демократия» (Фонд А. Н. Яковлева)]; сост. Н. Л. Поболь, П. М. Полян. – М.: МФД: Материк, 2005. – 902 с.
34. Armstrong J. A. Ukrainian Nationalism / John Armstrong. – Englewood: Ukrainian Academic Press, 1990. – 271 p.
35. Lyons E. Our Secret Allies: The Peoples of Russia / Eugene Lyons. – NY; Boston, 1953. – 376 p.
36. Misiunas R. J. and Taagepera R. The Baltic States. Years of Dependence, 1940–1990 / Romuald J. Misiunas, Rein Taagepera. – Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 1993. – 400 p.

References

1. Avtorhanov A. Imperija Kremlja / A. G. Avtorhanov. – Minsk–Moskva: Polifakt – Druzhba narodov, 1991. – 115 s.
2. Aron R. Myr i vijna mizh nacijamy: [Per. s fr.] / Rajmon Aron; [Pid obshh. ruk. V. Shovkun, Z. Borysjuk, G. Filipchuk]. – Kyi'v: Junivers, 2000. – 688 s.
3. Bagan O. Nacionalizm i nacionalistychnyj ruh. Istorija ta idej' / O. Bagan. – Drogobych: Vidrodzhennja, 1994. – 192 s.
4. Bilas I. Represyvo-karal'na systema v Ukrai'ni. 1917–1953 [Tekst]: U 2 kn. / Ivan Grygorovych Bilas. – K., 1994. – Kn. 1. – 432 s.
5. Bugaj N. F. 40–50-e gody: posledstvija deportacii narodov (Svidetel'stvujut arhivy NKVD – MVD SSSR) / N. F. Bugaj // Istorija SSSR. 1992. – №1. – S.122–143.
6. Veryga V. Vtraty OUN u Drugij svitovij vijni abo «Zdobudesh ukrai'ns'ku derzhavu abo zagynesh u borot'bi za nei'». – Vyd. 2-ge, vypravl. / V. Veryga. – Toronto (Kanada), 1991.
7. Vvedenjejev D. V., Lysenko O. Je. Vijs'kovo-politychna dijal'nist' OUN ta UPA u svitli norm mizhnarodnogo humanitarnogo prava / D. V. Vvedenjejev, O. Je. Lysenko // Ukrai'ns'kyj istorychnyj zhurnal. – 2007. – №3. – S.46–66.
8. DARF. – F.8131. (Prokuratura SSSR). – Op.2. – Spr.66, 96.
9. Tam samo. – Op.37. – Spr.1791, 1884, 2350, 2351, 2354, 2355.
10. Tam samo. – F.9478. (Glavnoe upravlenie po bor'be s banditizmom Ministerstva vnutrennih del SRSR 1938–1950. (GUBB NKVD SSSR)). – Op.1. – Spr.63, 274, 352, 445, 450, 466, 468.
11. Tam samo. – F.R-9401. (Ministerstvo vnutrennih del SSSR (MVD SSSR). 1934–1960). – Op.2. – Spr.64, 66, 68, 136.
12. Dejvis N. Jevropa: Istorija / [Per. z angl.] P. Tarashhuk, O. Kovalenko. – K.: Vydavnytvo Solomii' Pavlychko «Osnovy», 2006. – 1464 s.
13. Dzhilas M. Razgovory so Stalinyim / Milovan Dzhilas // Smena. – 1990. – №1. – S.133.
14. Zemskov V. N. Problema sovetskih peremeshennyh lic / V. N. Zemskov // Rossiya v XX veke: Vojna 1941–1945 godov: Sovrem. podhody: [Sb. st. / Ros. akad. nauk. In-t ros. istorii; Redkol.: A. N. Saharov (otv. red.) i dr.]. – M.: Nauka, 2005. – 650 s.
15. Zubkova E. Ju. Pribaltika i Kreml', 1940–1953 [Tekst] / E. Ju. Zubkova. – M.: ROSSPJeN: Fond Pervogo Prezidenta Rossii B. N. El'cina, 2008. – 352 s.
16. Kanneti E. Masa i vlada [Monografija] / Elias Kanneti. – K., 2001. – 416 s.
17. Kyrychuk Ju. A. Narysy z istorii' ukrai'ns'kogo nacional'no-vyzvol'nogo ruhu 40–50-h rokov XX st. / Ju. A. Kyrychuk. – L'viv: Vydavnytvo LNU imeni Ivana Franka, 2000. – 304 s.
18. Kolpakidi A. I., Prohorov D. P. KGB: Specoperacii sovetskoj razvedki / Aleksandr Kolpakidi, Dmitrij Prohorov. – M.: Olimp, 2000. – 624 s.
19. Konkvest R. Rozdumy nad splundrovanyim storichchjam [Tekst] / R. Konkvest. – K.: Vydavnytvo Solomii' Pavlychko «OSNOVY», 2003. – 371 s.
20. Kostjuk G. Stalinizm v Ukrai'ni (G'eneza i naslidky): Doslidzhennja i sposterezhenja sучasnyka: [Monografija] / G. Kostjuk. – K.: Smoloskyp, 1995. – 508 s.
21. Laap M., Valk X., Vahtr L. Ocherki istorii jestonskogo naroda [tekst] / M. Laap, X. Valk. – Tallinn: Kupa, 1992. – 211 s.
22. Mirchuk M. Ukrai'ns'ka Povstans'ka Armija 1942–1952: dok. i mat. [Tekst] / M. Mirchuk. – L.: [b. v.], 1991. – 446 s.
23. Nikol's'kyj V. M. Represyva dijal'nist' organiv derzhavnoi' bezpeky SRSR v Ukrai'ni (kinet' 1920-h – 1950-ti rr.). Istoryko-

statystyczne doslidzhennja: [Monografija] / V. M. Nikol's'kyj; Donec. nac. un-t. – Donec'k, 2003. – 623 s.

24. Parsadanova B. C. Deportacija naselenija iz Zapadnoj Ukrainy i Zapadnoj Belorussii v 1939–1941 gg. / B. C. Parsadanova // Novaja i novejšaja istorija. – 1989. – №2.

25. Pasat V. I. Vazhki storinky istorii' Moldovy: 1940–1950: [Zb. arh. dok. i mat.]. / V. Pasat. – M.: Yzd. centr «Terra», 1994. – 223 s.

26. Patryljak I. K. Nacionalistychnyj partyzans'kyj ruh na terytorii' Zahidnoi' Ukraïny vlitku 1941 r. / I. K. Patryljak // UIZh. – 2000. – №4. – S.113–119.

27. RDASPI. – F.17. (Central'nyj Komitet KPSS (CK KPSS) (1898,1903–1991). – Op.125. – Spr.235, 335.

28. Tam samo. – Op.121. – Spr.307.

29. Tam samo. – F.82. (Lichnyj fond V. M. Molotova 1909–1957). – Op.2. – Spr.155.

30. Tam samo. – F.598. (Bjuro CK VKP(b) po Jestonskoj SSR). – Op.1. – Spr.2.

31. Tam samo. – F.600. (Bjuro CK VKP(b) po Latvijskoj SSR). – Op.1. – Spr.3.

32. Sergijchuk V. OUN–UPA v roky viny. Novi dok. i mat. / V. Sergijchuk. – K.: Dnipro, 1996. – 496 s.

33. Stalinskie deportacii, 1928–1953 gg.: [sb. / Mezhdunar. fond «Demokratija» (Fond A. N. Jakovleva)]; sost. N. L. Pabol', P. M. Poljan. – M.: MFD: Materik, 2005. – 902 s.

34. Armstrong J. A. Ukrainian Nationalism / John Armstrong. – Englewo'd: Ukrainian Academic Press, 1990. – 271 p.

35. Lyons E. Our Secret Allies: The Peoples of Russia / Eugene Lyons. – NY; Boston, 1953. – 376 p.

36. Misuinas R. J. and Taagepera R. The Baltic States. Years of Dependence, 1940–1990 / Romuald J. Misuinas, Rein Taagepera. – Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 1993. – 400 p.

Zubchenko S. P., PhD in History, assistant professor department of ethnology and local history, Institute for History Education, Dragomanov National Pedagogical University (Ukraine, Kyiv), fotiniya2004@ukr.net

The combat between the Soviet government and the national oppositional movements in the territories which were liberated from occupation (1944–1945)

The strengthening of the criminal and administrative, military and political combat of Soviet power against anti-Soviet rebel national liberation movements at the final stages of the Second World War is being considered. The process of deploying the power of mass arrests and deportations of rebels, members of their families and civilians from the liberated territories from occupation in Ukraine, Belarus and the Baltic countries is being analyzed. The analytical and critical analysis of the attitude of the central presidency of the party the republics of the Soviet Union towards the peoples and national minorities was done, the role of political, social, ethnic factors in the scale and nature of their deportations was defined. It was proved that repression and forced eviction of people from the western republics of the Soviet Union because of the political and social basis in the designated period should be considered as part of the national policy – national terror of Soviet government.

Keywords: Second World War, the Soviet authorities, the national liberation movement, ethnic communities, repression, deportation.

Зубченко С. П., кандидат исторических наук, доцент кафедры этнологии и краеведения, Институт исторического образования, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), fotiniya2004@ukr.net

Меры борьбы советской власти с оппозиционными национальными движениями на освобожденных от оккупации территориях (1944–1945 гг.)

Рассматривается усиление уголовно-административной, военной и политической борьбы советской власти с антисоветскими повстанческими национально-освободительными движениями на завершающем этапе Второй мировой войны. Анализируется процесс развертывания властью массовых репрессий и депортаций участников повстанческих формирований их семей и мирных граждан на освобожденных от оккупации территориях Украины, Белоруссии и странах Прибалтики. Осуществлено аналитический-критический анализ отношения центрального партийного и советского руководства к народам союзных республик и национальных меньшинств, выяснена роль политических, социальных, этнических факторов в масштабах и характере их депортации. Доказано, что репрессии и принудительное выселение людей из западных республик СССР по политическому и социальному признаку в указанный период следует считать составляющей национальной политики – национального террора советской власти.

Ключевые слова: Вторая мировая война, советская власть, национально-освободительное движение, этнические сообщества, репрессии, депортации.

УДК 334.735:338.439.053.3:355.01

Сидорович О. С., кандидат исторических наук, доцент кафедры социально-гуманитарных дисциплин, ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут» (Україна, Ніжин), sydorovich@ukr.net

Роль споживчої кооперації УРСР у подоланні продовольчого дефіциту в містах у перші повоєнні роки (1945–1950 рр.)

Аналізується споживча кооперація України, яка займала особливе місце в соціально-економічному та суспільно-політичному житті країни. В статті зокрема висвітлюється роль споживчої кооперації України у забезпеченні міських центрів сільськогосподарською продукцією у перші післявоєнні роки. Здійснена спроба визначити обсяги присутності торгівельної мережі кооперативної системи у містах і промислових центрах УРСР. Визначено, які урядові рішення спрямовували діяльність споживчої кооперації по продовольчому забезпеченню міст. Встановлено факт відсутності цілеспрямованої, стратегічно проробленої продовольчої політики. Урядова політика щодо залучення Укоопспілки до забезпечення продовольством міст і промислових центрів у перші післявоєнні роки не означала повноцінний допуск організації споживчої кооперації в міста.

Ключові слова: міська кооперативна торгівля, споживча кооперація, перші післявоєнні роки.

Проблема забезпечення населення продуктами харчування в період економічних криз і політичних потрясіння в останній час набуває все більшої актуальності. Буремна історія України радянської доби дає можливість нам поглянути на цю проблему в ретроспективі і, відкинувши всі ідеологічні нашарування, уважно ще раз проаналізувати як негативні, так і позитивні способи вирішення питання забезпечення мешканців міст продовольством. В даному контексті цікавим на нашу думку є досвід діяльності споживчої кооперації УРСР в перші роки після закінчення Другої світової війни.

Перші праці, які торкаються цієї проблеми з'явилися ще в радянську добу. Так, в працях Я. А. Кісанова, Г. Я. Бланка та ін. ця проблема висвітлена лише побіжно і розглядається в контексті розвитку споживчої кооперації Радянського Союзу в цілому без врахування регіональних особливостей [3; 6]. В 1960–х рр. з'явилися історичні нариси розвитку споживчої кооперації вже на теренах України, однак в них діяльність Укоопспілки по продовольчому забезпеченню міст в перші післявоєнні роки згадується лише фрагментарно без аналізу причин і наслідків діяльності споживчої кооперації в цій царині [8; 10]. В добу Незалежності було видано дві колективні праці присвячені історії розвитку споживчої кооперації на українських землях від зародження до сьогодення, виконані групою дослідників із Полтави і Львова (1996 і 2013 рр. видання) [1; 9]. Незважаючи, що порівняно із працями радянської доби матеріал присвячений зазначеній проблематиці був позбавлений ідеологічних нашарувань, проблема участі споживчої кооперації УРСР у продовольчому забезпеченні міст у перші післявоєнні роки потребує більш широкого висвітлення і аналізу на основі представлених вперше в історичній літературі архівних джерел.

Після звільнення території Української РСР в кінці 1944 р. перед державою постало грандіозне соціально-економічне завдання, відновити знищене за минулий період народне господарство. Проблема забезпечення населення продовольством була однією із найгостріших. Вирішити її в короткий термін за існуючих обставин було не можливо, адже зруйнована інфраструктура, відсутність техніки і саме головне – робочих рук в сільському